

SH.SEYTOV SHIĞARMALARINDA QOSPA GÁPLERDİŇ QOLLANILIW ÓZGESHELİKLERI

Mirat Idaev

QMU, 2-kurs magistrantı

Annotatsiya: Bu maqolada shoir va yozuvchi Sh.Seytovning asarlarida qóllanilgan qóshma gaplarning xususiyatlari aniqlangan. Qóshma gaplarning turlari, ularning asarlarda qóllanilish xususiyatlari alohida tahlil qilingan. Ijodkorning turli hil asarlarida qóllanilgan qóshma gaplar alohida órganildi va óziga hos xususiyatlari ochib berildi.

Kalit sózlar: sintaksis, boglangan qóshma gap, stilistika, kategoriya, boglovchisiz qóshma gap, ergashgan qóshma gap.

Аннотация: В данной статье определяются характеристики сложных предложений, употребляемых в произведениях поэта и писателя Ш. Сейтова. Отдельно анализируются виды сложносочиненных предложений, особенности их употребления в произведениях. Были изучены отдельно сложные предложения, используемые в различных произведениях художника, и выявлены их уникальные особенности.

Ключевые слова: синтаксис, связное предложение, стилистика, категория, несвязное предложение, последующее предложение.

Annotation: This article defines the characteristics of complex sentences used in the works of the poet and writer Sh. Seytov. Separately, the types of compound sentences, the features of their use in works are analyzed. The complex sentences used in various works of the artist were studied separately and their unique features were revealed.

Key words: syntax, connected sentence, style, category, disconnected sentence, subsequent sentence.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi qospa gáplerdı anıqlawda ele óz sheshimin kútip turğan máseleler júdá kóp. «Qospa gáplerdıń dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz túrlerin anıq parıqlaytuǵın qaǵıydalardıń jeterli dárejede anıqlanbaǵanlıǵı, gáplerde dáslepki komponent bayanlawıshlarınıń funkciyaların sheklew, dizbeklilik hám baǵınıńqılıqtı bildiriwshi sózlerdiń tolıq anıqlanılmaǵanlıǵı, qospa gáplerdıń semantikalıq túrleriniń bir-birine aralastırılıp qaralıwı»[2] sıyaqlı áhmiyetli máseleler

ele óz sheshimin taba qoymadı. Sintaksis tarawınıń kópshilik máselelerinde tartıslı mashqalalar elege shekem bar bolıp esaplanadı. Atap aytqanda, ayırım ilimpazlar qospa gáp terminin qollanbastan, basqa termin menen atawdı usınıs etedi. Máselen, ózbek tilshi ilimpazı N.Turniyazov óz miynetlerinde “quramalı sintaksislik konstrukciya”, “teń komponentli quramalı sintaktikalıq konstrukciya” terminlerin qollanadı. [6] Ilimpaz Sh.Rahmatullaev bolsa, “qospa gáp forma”, “teń bólekli qospa gáp formalar” terminlerin qollanadı.[5] Usı sıyaqlı sintaksis tarawınıń júdá áhmiyetli máseleleri kóp bolıp, olar ayrıqsha izertleniwdi talap etip turǵan máselelerden.

Belgili tilshi ilimpaz Ǵ.A.Abdurahmanov qospa gáplerdi grammatikalıq, semantikalıq hám intonaciyalıq ózegeshliklerine qaray: 1) dánekersiz qospa gáp; 2) dizbekli qospa gáp; 3) baǵınıńqılı qospa dep úsh túrge bóledi.[3] Onıń anıqlawı boyınsha qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdiń dánekersiz, intonaciya arqalı baylanısqań túri-dánekersiz qospa gáp, dizbeklewshi dánekerlerdiń baylanıstırıwınan dúzilgen qospa gápler-dizbekli qospa gáp, baǵındırıwshı dánekerler hám dánekerlik xızmettegi sózler, sóz formaları arqalı baǵınıw jolı menen baylanısqań qospa gápler baǵınıńqılı qospa dep qaraladı. Bul bóliniw boyınsha dánekersiz qospa gáp dástúrli úyrenilip kiyatırǵan dizbekli qospa gáptiń dánekersiz túrin óz quramına aladı.

Dánekersiz qospa gáplerdi óz aldına qospa gáptiń bir túri retinde úyreniw XX ásirde 50-60-jıllardan baslap túrkiy tillerin de V.N.Xangilidiń, Ǵ.A.Abdurahmanovtıń miynetlerinen orın aldı. V.N.Xangildinniń anıqlawı boyınsha dánekersiz qospa gáptiń baslı belgisi retinde intonaciya, pauza hám qospa gáp quramındaǵı geybir forma ortalıqları kórsetiledi.

Ilimpaz A.Álniyazov házirgi qaraqalpaq tilinde komponentler arasındaǵı túp mánilerdiń xarakteri boyınsha dizbekli qospa gáplerdi eki topaǵa ajratıwdı usınadı: 1) biriktiriw mánili gápler 2) qarama-qarsı mánili gápler dep ajratadı.[1] Qospa gáptiń hárqaysı túriń dúzilisi, túrli funkciyaları hám kategoriyaları boyınsha talas-tartıslı pikirler júdá kóp. Olardıń hárbirin óz aldına izertlew obyektine alıw hám analiz jasaw házirgi til biliminde sintaksis tarawınıń aktual máselelerinen bolıp esaplanadı.

Lingvistikalıq ádebiyatlarda dizbekli qospa gáplerdiń komponentleri arasında teńlik múnásebetleri biriktiriw, qarama-qarsılıq, izbe-izlik mánileri tiykarında anlatıladı dep kórsetiledi. Biraq, sonıń menen birge, dizbekli qospa gápler arqalı anlatılatuǵın mániler kólemi anaǵurlum keń ekenligi názerde tutılıp, dizbekli qospa gáplerde baǵınıńqılı qospa gáplerde bildiriletuǵın máni múnásebetleriniń derlik barlıǵı anlatılıwı múmkinligin atap ótken.

Jazıwshı Sh.Seytov dóretiwshiligine ádebiy jaqtan da, tillik jaqtan da talqı jasaw izertlewshilerdiń dıqqatın ózine tartıp keledi. Óytkeni, dóretiwshiniń shıǵarmaları hár tárepleme talqıǵa alıwǵa ılayıq. Onıń prozalıq shıǵarmalarındaǵı qospa gápler hám olardıń túrli ózgesheliklerin analizledik. Máselen: Bizden mına jesirińdi **al**, yamasa bir

aqıl **tawıp ber**. Shańgıtıp atırǵan bozlaq **kóp**, biraq, hámmesi suwdan **jiraq**. Qız shıntlap jılaǵanında ózin birden tıya **almas pa edi**, *álle qáyter edi*, biraq, bul saparı ózin birden **tıya aldı**.

Keltirilgen mısallarda dizbekli qospa gápler berilgen bolıp, birinshi gápte awıspalı dizbekli qospa gáp, al keyingi mısallarda, qarsılaslıq mánidegi dizbekli qospa gápler qollanılǵan. Dáslepki gápte hárbir gáptiń ózine tán baslawıshı hám bayanlawıshı bar, sonlıqtan da qospa gáp dúzilip tur hám eki gáptiń ortasın “yamasa” dánekeri baylanıstırıp tur. Keyingi mısallarda da óz aldına bayanlawıshlarına iye hám qarsılaslıq mazmun ańlatılǵan.

Avtordıń shıǵarmalarına tereńnen názer taslaytuǵın bolsaq, álbette, onıń shıǵarmalarınıń tili joqarı dárejede ekenligin, sheberligi ayrıqsha ekenligin ańlaymız. Atap aytqanda, onıń shıǵarmalarında dizbekli qospa gápler júdá sheberlik penen qollanılıp, qaharmannıń obrazın ashıp beriwde ayrıqsha áhmiyetke iye.

Qunnazardıń taǵı bir ádeti – biytanı adamnıń kózinshe sıylaǵandı **táwir kórer edidaǵı**, onıń bul minezine Baltabay basqadan **qanıq**. («Xalqabad»romanı)

Qus joldan at shaptırım oń tamanlawda hám oǵada **bálentte edidaǵı**, bulkáradan onıń ne qus ekenin Mádiyár **serley almadı**. («Xalqabad»romanı)

-daǵı dánekerli dizbekli qospa gáplerdiń birinshi komponentiniń bayanlawıshı quramında keledi hám Sh.Seytovtıń shıǵarmalarında da jiyi qollanılǵan. Keltirilgen gáplerde sebep-nátijeli dizbekli qospa gápler qollanılıp, daǵı dánekeri qospa gápti dúziwde ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp kelgen.

Tún jarpında kim **ańlydı**, awlaǵında júregin **bir jarayın-shı!** («Xalqabad»,4-b) Bul ózi ata teginde baylıq **bolmaǵan**, jigirmalaǵan jıl arıda nanı qalınıǵan taza **bay edi**. («Xalqabad»,6-b) Onıń daǵdaǵası Tórtkúlden bılay aylanıp otır, rayondaǵılar da biledi, bolǵanı sol - bir bala, bir qız tarta bereseń, jora – dep edi, ol da bir dimǵa túsınbeytuǵın **ójet eken**. («Xalqabad»,262-b)

Keltirilgen dáslepki mısalda dánekersiz qospa gáp berilip, intonaciya arqalı qospa gáp dúzilgen. Keyingi mısallarda da dánekersiz qospa gápler berilip, biri sebep-nátijje, biri qarsılaslıq mazmundı ańlatıp tur.

Ulıwmalastırıp aytqanda, jazıwshı Sh.Seytovtıń shıǵarmalarında qospa gáplerdiń hárbir túrine sáykes keliwshı mısallardı ushıratamız. Bul bolsa óz gezeginde, avtordıń sheberliginen, tildiń sózlik qorınan hár tárepleme sheber paydalana alǵanlıǵınan derek beredi. Dizbekli, baǵınıńqılı hám dánekersiz qospa gáplerdiń hárbir túri jazıwshı shıǵarmalarınıń mazmunın ashıp beriwde, dúzilgen gáplerdiń oqıwshıǵa túsınikli bolıwında ayrıqsha áhmiyetke iye. Izertlewlerimiz dawamında dóretiwshiniń shıǵarmalarındaǵı qollanılǵan dánekersiz, dizbekli, baǵınıńqılı qospa gáplerdiń hárbirine óz aldına analiz jasaw hám úyrenip shıǵıw ayrıqsha áhmiyetke iye máselelerden bolıp qalmaqta.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

1. Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил.фан.докт.автореф.Нукус, 2020.
2. Dáwletov M., Seydullaeva D., Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. Nókis., «Qaraqalpaqstan», 2010.
3. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент., «Ўқитувчи», 1987.
4. Нажимов А. Ҳэзирги қарақалпақ тили Синтаксис. Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.
5. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик.-Тошкент, Университет, 2006.
6. Турниёзов Б. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. Монография.-Саиарканд, СамДЧТИ нашри,2008